

Sandra Hrabar
Sveučilište u Zadru

POLITIČKI TERORIZAM I EKSTREMIZAM U ZAPADNOJ EUROPI U DRUGOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA

Terorizam je smišljena upotreba nezakonitog nasilja ili prijetnje nezakonitim nasiljem radi usađivanja straha, s namjerom prisiljavanja ili zastrašivanja vlasti ili društva kako bi se postigli ciljevi koji su općenito politički, vjerski ili ideološki. Terorizam bih mogla nazvati ratom bez točno određenih zaraćenih strana, rat koji nema ni jednu osobinu klasičnih ratova.

Izraz *teror* prvi je put upotrijebljen tijekom Francuske revolucije kako bi se ukazalo na opće stanje straha koje je namjerno izazvano, u političke svrhe. Šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća razdoblje su pojave brojnih terorističkih i anarhističkih grupacija u Europi. Vjerski žar i militantne političke ideje bile su dovoljne za nastanak i razvitak tzv. *kulture nasilja* koja je obilježila cijelo 20. stoljeće. Iako korijeni terorizma sežu u 1793., terorizam je povijesno određena pojava koja je nastala u posljednjih dvadeset godina 19. stoljeća i koja će se neprestano širiti, posebno nakon Drugoga svjetskog rata. On je jedan od ekstremnih pojava moderniteta; dijete Francuske i Ruske revolucije, ere masa i nacionalnosti, svijeta tehnike i ekonomije. Proizašao je iz velikih pokreta koji su uništili stari europski poredak. *On je dijete nihilizma i kaos.*

Anarhističke, lijevo orijentirane grupacije mladih ljudi vidjele su rješenje i ispunjenje svojih ideala u oružanim napadima na institucije konzervativne države. Vlastima konzervativnih država antiterorizam i unutarnji neprijatelj bili su izlika da „zakonskim“ putem smanje prava građana i zaustave procese demokratizacije u svojim zemljama. Terorizam je zapravo bio odgovor na represivnu politiku država zapadne demokracije, posebice u vrijeme opće pobune mladih u razdoblju od 1968. do 1974. godine.

Najznačajnije terorističke anarhističke, lijevo orijentirane grupacije bile su: **RAF** (Frakcija Crvene armije) u Njemačkoj i **BRIGATE ROSE** (Crvene brigade) u Italiji. Politički programi većine terorističkih organizacija u Europi temeljili su se na markističko-lenjinističkoj ili čak maoističkoj ideologiji. Osim ovih terorističkih organizacija, koje su sačinjavali uglavnom mladi ljudi iz različitih društvenih slojeva, u Europi su djelovale i terorističke oslobodilačke organizacije arapskih i islamskih zemalja, posebno organizacije Palestinaca. Stalni izvor političkih kriza, uličnih borbi od Drugog svjetskog rata do danas su područja Sjeverne Irske, Baskija u Španjolskoj, Belgija (tenzije između Flamanaca i Valonaca), Cipar (sukob između grčkih i turskih interesa). Uvijek ostaje pitanje jesu li terorističke organizacije i njihovi akteri zločinci ili borci za slobodu. Po njihovim uvjerenjima i vjerovanjima, oni su borci za svoje ciljeve. Zar se nije moglo mirnim dogovorima doći do rješenja, a ne terorističkim akcijama u kojima su uglavnom stradali nevini civili? Iako danas živimo u svijetu koji funkcionira po zakonu jačega, pri čemu oni slabiji, potlačeni u svrhu preživljavanja da bi došli do cilja, vide rješenje u terorističkim akcijama. Danas pod pojmom terorizma i terorističkih akcija nisu više toliko u pitanju borbe za ideale koliko pitanje moći i novca.

IRA (Irska republikanska armija, engl. *Irish Republican Army*) – najstarija nacionalna teroristička organizacija u Europi 20. stoljeća. Nastala je u Sjevernoj Irskoj 1919. kao ekstremna struja političke organizacije SINN FEIN s političkim ciljem odvajanja Irske od britanske krune. U svojim počecima prihvatila je marksističku ideologiju te je politički bila lijevo orijentirana. Organizirana je u male grupe terorista, tzv. ćelije, kako bi osigurala pokretljivost i spriječila otkrivanje cijele organizacije. Nakon stjecanja neovisnosti Republike Irske, politički i vojni cilj organizacije premješten je na ujedinjenje grofovija na sjevernom području otoka koje je ostalo u sklopu Ujedinjenog Kraljevstva s Republikom Irskom. IRA je u Sjevernoj Irskoj 1955. godine započela kampanju manjih terorističkih napada na britansku vlast koji su prestali 1962. godine. Od sredine 60-ih godina politička slabost Sjeverne Irske počela se urušavati. Katoličko stanovništvo se politički organiziralo tražeći veći udio u vlasti te je uličnim marševima po gradovima prosvjedovalo zbog svog položaja. Nakon velikog vala uličnog nasilja, u kolovozu 1969, radi održavanja reda u Sjevernoj Irskoj su raspoređene britanske vojne postrojbe. Vojska je spriječila ulične sukobe između unionista i

republikanaca, a aktivnost IRA-e se nastavila bombaškim akcijama i atentatima. U prosincu 1969. IRA se podijelila na umjereni i radikalno krilo, tzv. Provizornu IRA-u (engl. *Provisional Irish Republican Army* ili PIRA) koja se kasnije odnosi na cijelu organizaciju. Prvi vođa PIRA postao je Sean MacStiofain. Radikalno krilo IRA-e je 1970. godine pokrenulo seriju terorističkih akcija kojima su meta bile britanske snage sigurnosti, ali i protestantski civili. U srpnju 1970. pripadnici IRA-e vodili su prave male ulične borbe s britanskim

vojniciima u dijelu Belfasta, zvanom Lower Falls, no razlika u snazi ipak je bila prevelika pa je IRA do daljnega nastojala izbjegavati izravne oružane sukobe s britanskom vojskom. U srpnju 1972. zapovjedništvo britanskih snaga u Sjevernoj Irskoj pokrenulo je operaciju *Motorman* u kojoj je angažirano čak dvanaest tisuća vojnika koji su vratili nadzor nad dijelovima Belfasta koje je nadzirala IRA. Tijekom prve dvije godine aktivnosti IRA je bila slabo naoružana te se uglavnom oslanjala na arsenale naoružanja koje je posjedovala od pedesetih godina, da bi početkom sedamdesetih počela dobivati suvremeno oružje, prvenstveno od irskih simpatizera iz Sjedinjenih Američkih Država te iz Libije. Sedamdesetih godina u Sjevernoj Irskoj je u sukobima između dvije zajednice u prosjeku godišnje ginulo tri stotine ljudi, a najteža godina sjevernoirskog sukoba bila je 1972. Te je godine s obje strane izvedeno 1300 bombaških i oko petsto oružanih akcija u kojima je ubijeno čak 467 ljudi, od čega 321 civila i stotinjak britanskih vojnika. Te godine, dana 30. siječnja, dogodio se najpoznatiji incident cijelog sjevernoirskog sukoba, kada su u Londonderryju britanski padobranc ubili trinaest nenaoružanih katoličkih demonstranata i ranili više od 150 ljudi. Događaj je kasnije postao poznat kao „krvava nedjelja“. Dvije vjerojatno najpoznatije terorističke akcije IRA-e su: ubojstvo britanskog lorda Mountbattena 1979. i bombaški napad na hotel u Brightonu 1984. u vrijeme održavanja konvencije Konzervativne stranke. Mountbatten je ubijen s još troje ljudi prilikom ljetovanja u Republici Irskoj, a stradao je od bombe podmetnute u čamac. U drugoj ambicioznoj akciji IRA-e,

terorističkom napadu na hotel u Brightonu, poginulo je petero ljudi, među kojima i dvojica konzervativnih zastupnika parlamenta, a smrt je zamalo izbjegla tadašnja premijerka Margareth Thatcher. Iako je tijekom osamdesetih IRA bila aktivna u napadima na britanske ciljeve, istodobno je rastao i teror unističkih skupina te su one 1991. prvi put počinile više ubojstava od IRA-e. Bombaškim napadom na zgradu Londonske burze 1990. izveden je prvi u seriji napada na britanske poslovne ciljeve. U travnju 1993. IRA je aktivirala kamion-bombu u financijskom središtu Londona Bishopsgateu, u kojem je uz dvoje poginulih nanesena šteta od 350 milijuna funti, što je u pogledu materijalne štete bila jedna od najisplativijih IRA-inih akcija. Početak devedesetih godina u Sjevernoj Irskoj obilježili su intezivni pokušaji pokretanja mirovnog procesa. U znak dobre volje, u kolovozu 1994. IRA je nakon 25 godina borbe objavila prestanak vojnih operacija, a u listopadu iste godine potez IRA-e slijedile su i paravojne protestantske jedinice. Nakon što je IRA 1994. proglasila primirje, u prosincu iste godine britanska je vlada otvorila pregovore sa Sinnom Feinom. Najteži teroristički napad IRA-e od početka sjevernoirskog sukoba, koji je za posljedicu imao najveće civilne žrtve, dogodio se u kolovozu 1998. podmetanjem bombe u gradiću Omaghu u kojemu je ubijeno 29 ljudi, uključujući i devetoro djece. Odgovornost za taj teroristički čin preuzela je frakcija Provizorne IRA-e. Kruna sjevernoirskog mirovnog procesa je tzv. „Sporazum na Veliki petak“ sklopljen u travnju 1998, kojeg su potpisali predstavnici najvažnijih republikanskih i unionističkih stranaka, no bez sudjelovanja Sinna Feina. U listopadu 2001. IRA je pristala uništiti svoje pričuve oružja te je pod međunarodnim pritiskom izdala neuobičajno priopćenje kojim se ispričava civilnim žrtvama svojih napada. Prema neovisnom istraživanju, IRA je od kraja šezdesetih godina do kraja 2001. bila odgovorna za 1821 ubojstvo, što je nešto manje od pedeset posto žrtava sjevernoirskog sukoba. Od toga broja poginulih 621 bile su civilne žrtve, a istodobno je ubijeno i nešto manje od tristo pripadnika IRA-e. Važan korak prema svršetku sjevernoirskog konflikta nastupio je u kolovozu 2005. objavom IRA-e da prestaje s oružanom kampanjom protiv britanskih vlasti.

Frakcija Crvene armije (RAF, njem. *Rote Armee Fraktion*) Baader-Meinhof bila je

ekstremna ljevičarska skupina aktivna tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina na području Savezne Republike Njemačke. Službeni naziv skupine glasi Frakcija Crvene armije, no poznatiji je naziv koji je skupina dobila nakon pridruživanja novinarki Ulrike Meinhof, kada ih je njemački tisak prozvao *Baader-Meinhof*. Skupina je proizašla iz njemačkog studentskog pokreta s kraja šezdesetih godina, koji je uz francuski bio najradikalniji u Europi i koji je otvoreno iskazivao svoje nezadovoljstvo ratom u Vijetnamu te nespremnošću njemačkog društva da se u potpunosti suči s nacističkom prošlosti. RAF je utemeljio Andreas Baader, sitni bavarski delikvent

kojega je privukla ljevičarska ideologija, a bio je jedan od rijetkih članova skupine koji nije bio fakultetski obrazovan niti pohađao sveučilište. U ideloškom smislu skupina je zagovarala marksizam i maoizam pomiješan s radikalnim anarhističkim stavovima. Organizacija se uglavnom financirala samostalno, a navodno je osamdesetih godina u manjoj mjeri primala pomoć Istočne Njemačke i Bliskog istoka. Zanimljivo je da su otprilike polovinu članova RAF-a činile žene, a većina pripadnika skupine dolazila je iz vrlo dobro situiranih obitelji te

je bilo čak i djece industrijalaca. Prvu akciju je RAF izveo 2. travnja 1968, kada je Baader s djevojkom Gudrun Ensslin te još dvojicom istaknutih članova, Horstom Sohnleinom i Thorwaldom Prollom, podmetnuo požar u trgovačkom centru u Frankfurtu. U akciji nije bilo žrtava niti je materijalna šteta bila velika, no iako je taj teroristički čin u tom pogledu bio gotovo beznačajan, bomba je pokrenula lavinu događaja s dugoročnim posljedicama. Iako su razmjerno brzo uhvaćeni, četvorka je puštena na slobodu do donošenja presude, što su iskoristili za bijeg u Švicarsku. Nakon povratka u Njemačku u travnju 1970. Baader je bio uhvaćen, no već ga je sljedećeg mjeseca u smjeloj akciji skupina od šest članova RAF-a, uz pomoć novinark Ulrike Meinhof, oslobodila iz kaznene ustanove. Etabilirana ljevičarska novinarka i majka dvoje djece, Meinhof je sasvim neočekivano za njemačku javnost u svojim kasnim tridesetima pristupila RAF-u. Navodno je operacija na mozgu kojoj je bila podvrgnuta krajem šezdesetih pridonijela njezinoj političkoj radikalizaciji. Meinhof je pisala manifeste kojima se skupina oglašavala u medijima, no unatoč ustaljenom nazivu *Baader-Meinhof*, iz kojega se mogla razabrati njezina eventualna liderska pozicija, ipak nije bila jedan od vođa organizacije, već je skupina bila pod Baaderovim zapovjedništvom. Nakon bijega iz zatvora vođe RAF-a su privremeno pronašle utočište na Bliskom istoku, točnije u terorističkom kampu kojeg je u Libanonu vodila Fronta za oslobođenje Palestine (PFLP), gdje su pohađali tečajeve izrade bombi i učili osnove gerilskog ratovanja. Vrativši se u Njemačku, skupina je poduzela seriju ozbiljnijih terorističkih podviga. U potrebi financiranja terorističkih pothvata, *Baader-Meinhof* su diljem Njemačke izveli seriju pljački banaka, zbog čega je njemačka policija poduzela veliku akciju traženja i hvatanja članova bande. U nekoliko oružanih incidenata tijekom 1971. godine ubijena su tri policajca, a uhvaćeno je više članova skupine. U svibnju 1972. terorističkim je napadom na američku vojarnu u Frankfurtu na Majni, u kojem je jedan vojnik poginuo, počela serija RAF-ovih bombaških napada kojima su na meti bili i američki ciljevi na njemačkom tlu. Ukupno je u šest podmetnutih bombi tijekom proljeća 1972. ubijeno četvero i ranjeno više od četrdeset ljudi. No razdoblje terora Frakcije Crvene armije privremeno je prestalo nakon što je u lipnju 1972. nakon višesatne opsade uhvaćen Andreas Baader, a u sljedećim tjednima su uhvaćene Meinhof i Ensslin te još nekoliko visokorangiranih pripadnika skupine. Smrt vođa nije zaustavila akcije. Unatoč hvatanju vođa skupine, mala jezgra koja je brojala između dvadeset i četrdeset pripadnika nastavila je s terorističkim akcijama. U travnju 1975. šesteročlana skupina pokušala je zauzeti njemačko veleposlanstvo u Švedskoj, ali je akcija završila neuspjehom i ubojstvom dvojice napadača zajedno s dvojicom službenika veleposlanstva. Nekoliko je puta pokušano oslobađanje vodstva skupine iz zatvora, no ovog su puta njemačke sigurnosne snage bile spretnije. Kako bi izbjegli ponavljanje Baaderovog bijega iz zatvora 1970, vlast je za pritvorene članove skupine *Baader-Meinhof* počela graditi i poseban zatvor s pripadajućom sudnicom u jednom krilu zgrade. Dugotrajno suđenje pripadnicima bande pretvorilo se u najskuplji sudski proces u novijoj njemačkoj povijesti. Zbog gradnje zatvora suđenje pripadnicima skupine bilo je odgođeno za tri godine, što su iskoristili za štrajk glađu u kojemu je jedan član skupine i umro. Neposredno uoči početka suđenja, u svibnju 1976, Ulrike Meinhof je počinila samoubojstvo objesivši se u ćeliji, a preostalo troje članova skupine je 1977. godine osuđeno na doživotne zatvorske kazne zbog ubojstva američkog vojnika te još 37 terorističkih akcija izvedenih tijekom 1972. Njihovi zatvorski dani, međutim, nisu dugo trajali. U listopadu 1977. Baader, Ensslin i Raspe također su počinili samoubojstva. Glasine koje su uslijedile govorele su kako su zapravo bili ubijeni pa su među ekstremnom ljevicom dobili gotovo mitski status. Glasine je podgrijala činjenica da su Baader i Raspe ubijeni vatrenim oružjem koje su prema navodima njemačke policije prokrijumčarili njihovi

odvjetnici, a Baader je imao prostrijeljanu ranu na čelu. U međuvremenu su pripadnici organizacije koji su se nalazili na slobodi u travnju 1977. izveli atentat na njemačkog glavnog državnog odvjetnika Bubacka, a prije samoubojstva Baadera i Ensslin, članovi RAF-a su u rujnu 1977. oteli njemačkog industrijalca i bivšeg časnika SS-a Hansa Martina Schleyera, ubijajući prilikom otmice Schleyerovog vozača i tri policajca u pratnji. Schleyera su držali u zatočeništvu četrdeset i tri dana, a njegovom su otmicom pokušali ishoditi puštanje iz zatvora zarobljenih pripadnika RAF-a. Nakon što su otmičari dobili vijest o smrti Baadera i Enslinove u zatvorskoj ćeliji, Schleyera su ubili, a njegovo tijelo ostavili u prtljažniku automobila na području blizu francuske granice. Gotovo usporedno sa Schleyrovom otmicom, skupina palestinskih terorista povezanih s RAF-om izvela je otmicu Lufthansinog zrakoplova na letu španjolskog Balearskog otočja u Njemačku, koji je potom preusmjeren u Somaliju gdje je oslobođen u akciji njemačkih komandosa.

Crvene brigade su osnovane krajem šezdesetih godina, točnije 1969. godine, slijedeći markističko-lenjinističku ideologiju, a cilj im je bio odvojiti Italiju od zapadnih alijansi i to oružanom borbom. Godine 1984. raspali su se u dvije frakcije: *Communist Combatant Party* i *Union of Combatant Communist*. Originalna grupa se koncentrirala na ubojstva i otmice pripadnika talijanske vlade, ali i bogatih industrijalaca. Jedna od najpoznatijih akcija bila je

ubojstvo talijanskog premijera Alda Moroa 1978, otmica američkog generala Jamesa Doziera 1981, a preuzeli su odgovornost i za ubojstvo Leamona Hunta, šefa sinajske organizacije *Multinational Force and Observer*, 1984. godine. Poslije 1989, kada je većina pripadnika uhićena, aktivnosti su im znatno smanjene. Ipak, sredinom devedesetih napadnuta je američka baza u Avianu, a talijanski ljevičari su tvrdili kako je riječ baš o ovoj terorističkoj organizaciji, što se pokazalo točnim kada su počinitelji uhićeni. Godine 1999, kada je pucano na Massima D'Antona, bilo je jasno da Brigada još uvijek živi, sa novim članovima jer je većina starih bila u zatvoru. Crvene brigade su bile najjače krajem sedamdesetih godina, kada su oteli Moroa. Tada su imali oko petsto aktivnih članova. Nagađa se da ih je sada pedesetak. Na početku je jedan od vođa bio Alberto Franceshini, a i on je, poput većeg broja članova, došao iz radničkih, lijevo orijentiranih obitelji. Veliku podršku, iako ne javnu, imali su od strane Komunističke partije Italije, gdje je bio veliki broj starih komunista. Crvene brigade su nastale iz borbe protiv imperijalizma u vrijeme masovnih studentskih prosvjeda. Godine 1969. su podmetnuli bombe u osam vlakova, a iste su godine pokušali dići u zrak jednu osnovnu školu u Trstu. Krajem 1969. dosegnut je vrhunac, kada su fašisti iz *Ordine Nuovo* (engl. *New Order*) postavili bombu na Piazzu Fontanu u Milanu te ubili šesnaest, a ranili devedeset ljudi. Godine 1970. napali su i jedan vlak ubivši šest, a ranivši stotinjak ljudi. Tijekom ovih napada, fašisti su cijelo vrijeme tražili jaču vladu i pozivali na građanski rat protiv ljevičara. Tu su se stvari odvijale dosta nepovoljno za ljevičare. Naime, policija je krivila lijeve grupe za bombu na milanskom trgu. Tada su se počele rađati Crvene brigade. Krajem šezdesetih su se bavili teoretiziranjem, no kasnije su prešli s riječi na djela. Prvi su se pojavili *Partisan Action Group* (GAP), čija je najznačajnija figura bio Giangiacomo Fetrinelli, izdavač, koji se oduševio kubanskom revolucijom i svojim susretom s Castrom. Osim povremenih bombaških napada, GAP se bavio masovnom propagadnom i to preko piratskog radija. Razlika između GAP-a i Crvenih brigada je u tome što je GAP želio stvoriti vojsku, a Brigade naoružanu stranku proleterijata. GAP je trajao kratko, tri godine, kao i *Armed Proleterian Nuclei* (NAP), koji je

trajao tek godinu dana, no ni GAP ni NAP nisu bili beznačajni. Brigade su inzistirale na revolucionarnom procesu, a ne revolucionarnom trenutku tako da su se, iako su se počeli organizirati 1969, pokrenuli tek 1971. godine. Prve su akcije bile uništavanje automobila čelnika u tvornicama, a kasnije su obavljali otmice. Prva se značajna akcija dogodila 1974. kada su oteli Sossia, glavnog tužitelja Genove. Zamijenili su ga za dva uhićena člana Crvenih brigada, koji na kraju nisu vraćeni. Tužitelj koji je zaustavio njihovo puštanje, Francesco Coco, ubijen je i to je bilo prvo ubojstvo Crvenih brigada. Moroa su brigade otele 16. ožujka kada je šetao prema Parlamentu, a ubijeno je pet njegovih tjelohranitelja. Moro je bio predsjednik Kršćanske demokratske stranke, vladajuće stranke u Italiji. Nakon otmice stvorena je nova koalicija, u kojoj su prvi put bili i komunisti koji su osudili otmicu Crvenih brigada. Dana 18. ožujka Crvene brigade su poslale sliku Moroa, nazvavši ga političkim zatvorenikom, a dan kasnije pronađen je jedan od automobila kojim je otet. Crvene brigade su htjele mijenjati premijera za Renata Curcioa, jednog od šefova Brigada, i trinaest ostalih članova kojima je suđenje trebalo uskoro početi. Čak je i sam Moro pisao Andreottiu, koji ga je zamijenio, da Vatikan napravi razmjenu, no Andreotti je bio čvrst u svojoj odluci da ne pregovara s teroristima, a moguće je da i nije želio više vidjeti premijera. Kada su shvatile da ih se ignorira, Crvene brigade su pogubile Moroa nakon pedeset i pet dana zatočeništva, 9. svibnja. Po nekim informacijama, u ovu akciju je bio umiješan i KGB. Egipatski Al Ahram tvrdi kako je u akciju bio umiješan izraelski Mossad. Osamdesetih godina, jedan od članova Crvenih brigada, Patrizio Pezi (kojega je na to nagovorio brat, a koji je kasnije ubijen) odao je policiji priličnu količinu informacija o Brigadama, nakon čega je uslijedio niz uhićenja. Unatoč tome, napravljeno je još nekoliko akcija poput otmice suca Giovannia D'Ursa, a uvjet da ga se pusti je bio da vlada zatvori jedan od najgorih zatvora u Italiji – Asinaru. Crvene brigade postoje i danas, ali djeluju tek povremeno.

ETA (*Euskadi Ta Askatasuna*, Baskijska domovina i sloboda)

Naoružana baskijska teroristička organizacija osnovana je 1959. godine. Nastala je iz studentske organizacije koja se borila protiv vojne diktature generala Franca. Vlade Španjolske, Francuske, Europske unije i SAD-a ETA-u smatraju terorističkom organizacijom. Njoj se pripisuju napadi s ukupno osamsto žrtava. Ova paravojna organizacija najaktivnija je teroristička organizacija na području europskog zapada. Duže od tri desetljeća zalažu se za stvaranje neovisne države Baskije na teritoriju baskijske regije koja obuhvaća više pokrajina Španjolske i dijelove jugozapadne Francuske. Odgovorna je za desetak otmica, a najpoznatija žrtva je španjolski premijer Luis Carrero Blanco. Znak njihove organizacije je zmija ovijena oko sjekire. Preko petsto njihovih militanata je zatvoreno. Primirje su već dva puta objavljivali tijekom 90-ih. ETA je objavila prekid vatre 24. ožujka 2006. Španjolska nacionalna televizija je objavila snimak trojice predstavnika ove organizacije s maskama na licu i beretkama specifičnim za ovu paravojnu formaciju kako sjedeći za stolom čitaju priopćenje o prekidu vatre.

POPIS LITERATURE

- D. DUKOVSKI. 1999. *Usud Europe*. Pula: C.A.S.H.
 D. VENNER. 2005. *Povijest terorizma*. Zagreb: Alfa.